

Dženan Dautović

Zavičajni muzej, Travnik - Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

dzenandautovic@gmail.com

CRKVA BOSANSKA I STEĆCI

Apstrakt: Ovaj rad je posvećen odnosu dva za bosansko srednjovjekovlje tipična i specifična fenomena: bosanskih krstjana, tj. Crkve bosanske i srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika stećaka. Tokom razvoja historiografije, stavovi različitih autora posvećenih ovim fenomenima, prošli su faze od njihovog gotovo automatskog povezivanja i naglašavanja ekskluziviteta u upotrebi, do današnjeg stanja kada znamo da su bili povezani, ali također znamo i da nisu egzistirali isključivo jedan u drugome. Materijal na kojem je vršena analiza jesu epitafi na stećcima za koje je potvrđeno da pripadaju članovima Crkve bosanske, ali i oni za koje su u historiografiji samo predložene teorije o pripadništvu, kao i stećci na kojima se nalaze simboli štapa i knjige, u literaturi prepoznati kao statusni elementi duhovnih osoba bosanskog srednjovjekovnog društva.

Ključne riječi: Crkva bosanska, krstjani, stećci, epitafi, simboli, štap, knjiga.

Abstract: This paper is dedicated to the relations between two phenomena so characteristic for the medieval Bosnian history: one being the monastic order krstjani from Bosnia, ie. the Bosnian Church and the other are medieval tombstones - stećci. During the development of the historiography, attitudes of medievalists regarding these phenomena went through different phases, from almost unconditional connections between them, to the modern stance when it was determined that they were linked, but not exclusively. The sources for the analysis are the epitaphs written on the tombstones, which were confirmed to have belonged to members of the Bosnian church,

as well as those tombstones which contain the symbols of a cane and a book which historiography recognizes as signs of spiritual status of the deceased.

Key Words: Bosnian church, kristjani, medieval tombstones, epitafs, symbology, cane, book.

Dvije karakteristike koje su razlikovale srednjovjekovnu Bosnu od ostalih europskih država i društava tog vremena bile su Crkva bosanska, te nadgrobni spomenici - stećci. Stoga ne čudi što je često dolazilo do njihovog direktnog povezivanja, pa čak i pronalaženja neutemeljenog ekskluziviteta između ova dva fenomena.¹ Danas, moderna je historijska nauka pozitivno zaključila da su stećke, kao način obilježavanja grobnih mjesta, koristile sve tri konfesije kršćanske vjere u srednjovjekovnoj Bosni, no mit o njihovoj isključivoj pripadnosti kristjanima i dalje, usljed ruiniranog obrazovnog sistema i raširenosti ideologija, naslijeđenog historiografskog stanja i nepostojanja konsenzusa u nauci, opstaje i ostaje dominantan u osnovnom obrazovanju i "općem znanju" o ovim temama.²

Zapravo, povezivanje stećaka sa Crkvom bosanskom obično se veže za pisanje engleskog, u to vrijeme novinara/informatora Arthur J. Evansa, koji je kasnije postao slavni arheolog. On je kroz Bosnu putovao u posljednjim godinama osmanske vlasti na ovim prostorima, baš u vrijeme izbijanja velikog ustanka iz 1875. godine, te je u svojoj knjizi *Through Bosnia and the Herzegovina on foot during the Insurrection, August and September 1875*, zapisao slijedeće riječi kojima je označio početak jedne historiografske interpretacije, koja će uskoro prerasti u mitografski konstrukt:

1 Ватрослав Јагић, Неколико ријечи о босанским натписима на стећцима, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 2/1, Sarajevo, 1890, 1; Ćiro Truhelka, Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 26, Sarajevo, 1914, 221-252.

2 Većina istraživača koji su se ozbiljnije bavili izučavanjem stećaka uvidjeli su nemogućnost isključivosti u njihovom pripisivanju bilo kojoj konfesiji na tlu srednjovjekovne Bosne. Dovoljno je pročitati osnovna djela A. Benca, D. Sergejevskog, Š. Bešlićića i drugih. S druge strane, upornost koju je A. Solovjev prikazao u svojim radovima po pitanju zastupanja teze o "bogumilskom" porijeklu stećaka bliža je ideološkom, a ne znanstvenom poimanju historije. Ponavljajući Solovjevove stavove, no, ne dopunjujući ih gotovo ničime, ovoj se teoriji priključio i Salih Jalimam, naročito u radu Jedno viđenje o odnosu: bosanski bogomili i stećci, *Slovo Gorčina* 34, Stolac, 2012, 76-82.

„Tako glas tradicije i značajna podudarnost ovih grobova sa vidnom karakteristikom bogumilske religije približuju datum njihovog podizanja, a sve skupa ukazuje na isti zaključak. Potrebno je ovom još dodati lokalitet i kvantitet prastarih grobova. Prilikom našeg putovanja kroz Bosnu naišli smo na mnoga mesta gde su se nalazili ovi interesantni spomenici. Oni su se obično nalazili daleko od gradova, u planinskim klisurama, gde su retko putovi, u pustinji, jednom rečju tamo gde su se bogumili sklanjali od rimokatoličkih tlačitelja. Usamljen položaj ovih grobova podseća na reči Raphael of Volaterra, koji kaže da manihejska bratstva žive u zaklonjenim dolinama između bosanskih planina. Poznata je već posebna situacija ovih sekta. Možda su ih i njihova načela, inače protivna tradiciji, pripremila da sa dobrodošlicom prime muhamedanca mesto rimokatoličkog gospodara i da tako favorizuju proces renegacije, dajući nam tako slovensko pleme Prorokovih vernika, poturčenjaka. Nije li, možda, ovo bio razlog što su očuvani ovi brojni spomenici, baš u doba kada su, po dolasku Turaka, zbrisani svi drugi spomenici u Bosni.“³

Teško je reći u kojoj mjeri je Evansovoj tvrdnji doprinjelo loše poznavanje prošlosti kod domaćeg stanovništva, a koliko piščeva mašta, no, ono što je sigurno jeste da niti jedan od starijih tekstova koji su spominjali stećke, bilo da su oni franjevačke provincijencije, bilo da pripadaju putopisnoj literaturi, ne sadrži sličnu tvrdnju. Moderna nauka o stećcima, naročito nakon iscrpnih analiza Dubravka Lovrenovića, jasno stoji iza neoborivog i potpuno logičnog stava o interkonfesionalnosti ovih nadgrobničkih spomenika.⁴

3 Artur Dž. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune augusta i septembra 1875*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1965, 177.

4 Dubravko Lovrenović, *Stećci. Bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*, Naklada Ljevak, Zagreb 2013, 315-359. Najžešći napad na poklonike "bogumilske" teorije izvršila je Marian Wenzel izjednačivši cijelu teoriju sa sujevjerjem o stećcima koje je među seljacima vladalo stoljećima. Cf. Marian Wenzel, *Bosnian and Herzegovinian tombstones – who made them and why*, *Sudost Forschungen* 21 (1962): 102-103. Nada Miletić je slično rezolutna: „Argumenti za dokaz eventualne bogumilske pripadnosti svekolikog raznorodnog življa srednjovekovne Bosne moraju se tražiti mimo stećaka i ukrasa na njima“. Nada Miletić, *Stećci – arheološki i likovni aspekt*, *Bogomilism in the Balkans in the Light of the Latest Research*, MANU-SANU-ANUBiH, Skopje, 1982, 239.

Problemu odnosa Crkve bosanske i stećaka se u historiografiji pristupalo uglavnom ili u okviru obimnijih sinteza o bilo kojoj od ove dvije velike teme, gdje je ovaj odnos zapravo samo jedan segment koji nije mogao dobiti dužnu pažnju, ili u okviru kratkih i nedovoljno razrađenih naslova, pisanih od strane autora koji su se ovim temama bavili samo usput.⁵ Kompletna slika do kakve je moguće doći na osnovu opstale izvorne podloge još uvijek nije ponuđena. Jedan od razloga svakako je i zbog problema u izboru kriterija na osnovu kojih će se pokušati doći do poveznica o ova dva jako značajna segmenta bosanskog srednjovjekovlja. Dugo se vremena u historiografiji, čak i nakon spoznaje o multikonfesionalnom karakteru stećaka, razmišljalo o prisustvu križeva na stećcima kao odlučujućem kriteriju u ocjenjivanju konfesionalne pripadnosti pokojnika. Generacije historičara su bile pod uticajem pisanja Aleksandra Solovjeva i njegovog, ovoj temi posvećenog rada iz 1948. godine.⁶ Međutim, sve više dokaza je govorilo u prilog suprotnoj tvrdnji – da upotreba križa nije bila strana bosanskim krstjanima.⁷ Dakle, taj dio istraživanja se slobodno mogao izbjeći u našem pristupu. Drugi mogući kriterij za analizu bi mogao biti rasprostranjenost stećaka na teritoriji koju su kontrolisale velikaške porodice lojalne krstjanskoj konfesiji. Međutim, iako se definitivno zna pripadnost "bosanskoj vjeri" npr. Pavlovića, a dugo vremena, također i Kosača i Hrvatinića ipak bi takav uzorak za analizu bio previše ambivalentan, te ne bi mogao uzeti u obzir rezultate franjevačke misije širenja katoličanstva, a naročito bi teško bilo podvući i granice na velikaškim teritorijama. Iz ovih razloga, odlučili smo se da kao materijal za analizu uzmemo podatke za koje barem donekle možemo naći potvrdu u vremenu kada su oni nastajali. Kada su u pitanju stećci, takvi podatci mogu biti samo slovni i slikovni izvori na samim kamenim ploham ovih nadgrob- nih spomenika, odnosno sadržaj upotrijebljenih epitafa i simbola.

5 Ovdje bi se, kao primjer, mogao navesti rad: Todor Pišteljić, Srednjovjekovna bosanska crkva i stećci, *Glasnik Srpske pravoslavne crkve* 1-3, Beograd, 1969, 67-70.

6 Александар Соловјев, Јесу ли богомили поштовали крст?, *Glasnik Zemaljskog muzeja* NS III, Sarajevo, 1948, 81-100.

7 Ova neminovnost naročito je zasmetala pseudohistoričarima koji su se počeli javljati u bosanskohercegovačkoj historiografiji tokom i poslije Rata 1992-1995. Potpuna dekonstrukcija jedne takve potvore kakva se pokušala prišiti velikom historičaru i arheologu Pavi Anđeliću, može se pronaći u: Adis Zilić, Stećci u naučnom opusu Pave Anđelića, *Naučni skup hercegovački naučnici*, (ur.) Šaban Zahirović, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, Mostar, 2016, 140-141.

Epitafi na stećcima pripadnika Crkve bosanske

Epitafi su historičaru najdragocijenije informacije u kompletnoj disciplini proučavanja stećaka. Oni sadrže posljednje misli, molitve i informacije o pokojniku koje su, on lično ili njegova porodica, željeli da ostave u spomen budućim generacijama, ili u nadi za uspješnim zagrobnim životom. Specifičan odnos prema smrti srednjovjekovnog stanovnika bosanskohercegovačkih prostora rezultirao je nastankom stećaka kao posebnih nadgrobnih spomenika, koji nisu imali uzora u bližem ili daljem susjedstvu. No, taj je odnos posebna tema koju nećemo ovom prilikom otvarati. Osnovni cilj ovog dijela članka jeste da na jednom mjestu grupiše sve epitafe koji se mogu dovesti u vezu sa pripadnicima Crkve bosanske i krstjanima kao vjerskom zajednicom.

- epitaf gosta Milutina Crničana⁸ -

*Va ime tvoje pričista Trojice! Gospodina gosta
Milutina bilig, rodom Crničan. Pogibe ino, negoli
milosti božijeji. Žitije: A žih u časte bosanske gospode.*

Primih darove od velike gospode i vlasteo i od grčke gospode. Avse vidomo!

Prvi od dva najznačajnija stećka za pokušaj odgonetanja odnosa pripadnika Crkve bosanske i stećaka kao reprezenta svijesti o zagrobnom životu. Sadržajno, epitaf gosta Milutina prezentuje samo dvije vjerske formule. Prva se odnosi na spomen *prečiste Trojice*.⁹ Druga vjerska formula se odnosi na "pogibelj u milosti Božijoj", što je u historiografiji već prepoznato kao česta formula i na dalmatinskoj obali u latinskoj varijanti: *defuncto dic miserer Deus*.¹⁰ Ovo je tek jedan od 14 sačuvanih epitafa koji kombiniraju informacije o sakralnoj i profanoj strani života pokojnika.¹¹ Jedan je od najreprezentativnijih primjeraka ovih nadgrobnih spomenika uopće. Riječ je o stupu visine preko 2,5 metra, ukrašenom sa sve četiri strane, koji se nalazio na lokalitetu Humsko kod Foče. Mir koji su stotinama godina uživali posmrtni ostaci

8 D. Lovrenović, *Stećci*, 138.

9 Ovaj je stećak još jedan eksplicitan dokaz da su bosanski krstjani prihvatili dogmu o sv. Trojstvu. Cf. D. Lovrenović, *Stećci*, 140.

10 Franjo Šanjek, *Bosansko-humski (hercegovački) krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1975, 189.

11 D. Lovrenović, *Stećci*, 156.

ovog istaknutog člana crkvene hijerarhije Crkve bosanske, narušen je prizemnim težnjama lokalnih seljaka koji su u potrazi za blagom raskopali grob 1933. godine.¹² Srećom, sam monolit je naredne godine prenesen u Zemaljski muzej i tako spašen od vjerovatnog nestanka, iako mu prema trenutnom stanju, nimalo ne gode atmosferalije urbane metropole 21. stoljeća. Ovaj stećak je Marko Vego datirao u 1318. godinu, kada je navodno gost Milutin stradao nesretnim slučajem u toku pohoda Mladina II Šubića na teritorij srpske države.¹³ Prema ovom tumačenju, Milutin bi bio najstariji imenom poznati gost Crkve bosanske, međutim, kompletna teorija se bazira na podatku da se slični motivi lava i zvjezdice kao na brokatnoj haljini pronađenoj u Milutinovom grobu, nalaze i na jednoj haljini iz Palerma sa početka 13. stoljeća. Ovo je prilično nategnuto objašnjenje, dok je povezivanje sa navodnim pohodom bana Mladina II Vegina konstrukcija koja nije bazirana niti na jednom mikrotragu u izvorima.¹⁴ Smatramo da bi i definitivno trebalo da se prestane sa ovim datiranjem. Nivo izrade stupa gosta Milutina i njegovih ukrasa nam daleko logičnijim čini pretpostavku da je stećak izrađen u kasnijim vremenima. Također, prikaz na stećku osobe obučene u tipični redovnički habit sa užetom oko pojasa, jedan je od dokaza kakvu su nošnju sami krstjani nosili. Upravo je simbolika ukrasa, pogotovo prisustvo čovjeka sa štapom i knjigom u ruci, osnovna vrijednost ovog nadgrobnog spomenika. To je referentni dokaz o upotrebi ovih simbola na nadgrobnim spomenicima pripadnika krstjanskog crkvenog reda, onaj podatak koji omogućuje dalje, ne tako očito, povezivanje krstjana i stećaka.

Svakako je potrebno osvrnuti se i na podatke o odnosu članova hijerarhije Crkve bosanske prema svjetovnim dobrima do kojih se došlo zahvaljujući epitafu i simbolima na stećku i grobnim ostacima gosta Milutina. Iako je grob vandalski opljačkan, ipak su u njemu pronađeni tragovi brokatne haljine, na kojoj su zlatnim nitima bili izvezene predstave psa, medvjeda i zvjezdica.¹⁵ Kovčeg u kojem se nalazilo pokojnikovo tijelo bio je izrađen od orahovog drveta i dan danas jednog

12 Владислав Скарић, Гроб и гробни споменик госта Милутина на Хумском у фочанском срезу, *Гласник Земалског музеја* 46, Сарајево, 1934, 79-82.

13 Marko Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* III, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1964, 53.

14 Ova teorija je dovedena u pitanje i u: Pejo Čošković, *Crkva bosanska u XV stoljeću*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2005, 270.

15 В. Скарић, Гроб и гробни споменик госта Милутина, 82; Edin Bujak, *Stećkopeditja*, Mladinska knjiga, Sarajevo, 2018, 300.

od najskupljih materijala za ovu upotrebu.¹⁶ Sem toga, sam je gost Milutin u svom epitafu, dakle, poruci za koju se odlučio da ga predstavlja u svim budućim vremenima, svojoj vječnoj biografiji, smatrao bitnim da istakne kako je primao darove *od velike gospode i od vlastele i od grčke gospode*. Daleko je ova činjenica od navodnog prezira prema materijalnom bogatstvu koje bi pripadnici Crkve bosanske, kao sljedbenici dualističkog učenja, trebali da pokorno slijede.¹⁷ Spomenuta "grčka gospoda" bi prema nekim autorima mogli biti plemići iz Bizanta, ili čak i domaća vlastela koja je pripadala krstjanskoj konfesiji.¹⁸ Druga opcija se čini najmanje logičnom, jer, ko bi u tom slučaju bila ranije spomenuta "velika gospoda" i "vlastela"? Dok su zabilježeni odnosi sa Bizantom u ovom periodu bili jako rijetki i teško je povjerovati da su se odvijali u toj mjeri da ih gost Milutin smatra značajnim za spomenuti u svom epitafu, najlogičnijom nam se čini varijanta da se zapravo radi o vlasteli sa druge strane Drine, tj. sa područja srednjovjekovne Srbije, sa kojima je Milutin i zbog činjenice da je živio na području Foče morao biti u daleko češćem kontaktu.¹⁹ Također, u historiografiji je istaknuto i plemićko porijeklo gosta Milutina, vidljivo iz gornjeg natpisa.²⁰

- epitaf gosta Mišljena²¹ -

*A se leži dobri gospodin gost Mišljen komu biše
priredio po uredbi Avram svoje veliko gostoljubstvo.
Gospodine dobri, kada prideš prid gospodina našega
Isusa Hrista jednoga, spomeni i nas svojih rabov.
Pisa Gramatik.*

Za razliku od natpisa na stećku gosta Milutina, epitaf gosta Mišljena, nema bi-

16 Od Milutinu bliskih savremenika, poznato je da je u sličnom kovčegu sahranjen slavni pisac Dante: Guy P. Raffa, *Dante's Bones: How a Poet Invented Italy*, Cambridge University Press, Massachusetts, 2020, 197.

17 Ćirković pak ovo prihvatanje materijalnog bogatstva pokušava odijeliti od duhovne askeze i negativnog odnosa prema vidljivom svijetu. Sima Ćirković, *Bosanska crkva u bosanskoj državi, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I. Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, (ur.) Enver Redžić, ANU BiH, Sarajevo, 1987, 237.

18 V. Скарић, Гроб и гробни споменик госта Милутина, 82; D. Lovrenović, *Stećci: bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*, 113.

19 Ova teorija je već predložena u: P. Ćošković, *Crkva bosanska u XV stoljeću*, 343.

20 Naročito u: Maja Miletić, *I "Krstjani" di Bosnia alla luce dei loro monumenti di Pietra*, Institutum Orientalium Studiorum, Roma, 1957, 125. Donekle opreznije mišljenje u: P. Ćošković, *Crkva bosanska u XV stoljeću*, 344.

21 D. Lovrenović, *Stećci*, 138.

ografskih detalja iz kojih bismo nešto saznali o društvenom statusu ovog pripadnika Crkve bosanske, no, zato ovaj tekst obiluje duhovnim formulama. Svakako je najznačajnija starozavjetna sintagma – Abrahamovo krilo. Koncept je poznat još iz predkršćanskog judaizma i predstavljao je mjesto na kojem su nakon smrti tijela, duše bile upokojene i čekale proživljenje na Sudnjem danu. Važnost upotrebe ove sintagme naglasili su još Maja Miletić i Dubravko Lovrenović,²² argumentirajući da se radi o jednom od doista nepobitnih dokaza da bosanski krstijani nisu odbacivali Stari zavjet, kao što su to radili dualistički pokreti u Europi njihovog vremena. Ova teza je tačna utoliko da su katari i drugi srednjovjekovni dualisti osuđivali Abrahama, kao i Mojsija, Jakova i druge starozavjetne očeve kao Sotonine slugе na ovom svijetu, međutim, sama sintagma se može pronaći i u Novom Zavjetu, kada se, istina jedini put, spominje u Evanđelju po Luki 16,22: „Kad umrije siromah, odnesoše ga anđeli u krilo Abrahamovo ...”. Daleko je zanimljivije pratiti reakcije na ovaj natpis autora koji smatraju da su bosanski krstijani pripadali dualističkim učenjima, čiji je stav prema starozavjetnim prorocima već naveden. Oni se kreću od potpune konstrukcije i “humanizacije” Abrahama kao kod Truhelke,²³ njegovog spretnog izbjegavanja kao kod Čoškovića,²⁴ ili potpunog ignoriranja kod Ćirkovića, do smišljanja teorija o krstjanskom napuštanju starog bogumilskog doketizma ili o navodnoj praksi krstjana da nisu odbacivali SVE starozavjetne patrijarhe.²⁵ Još jedan jak dokaz pravovjernosti u natpisu gosta Mišljenja jeste pozivanje na *Isusa Hrista jednoga*, kao najvažnijeg garanta sudbine ljudske duše u zagrobnom životu.²⁶ Ova se sintagma uzima kao ozbiljan argument protiv navodnog dualizma bosanskih krstjana.²⁷

22 Maja Miletić. I “*Krstijani*” di *Bosnia*, 114-115; D. Lovrenović, *Stećci*, 140.

23 Truhelka je to objasnio kao da se misli na Avrama kao nekog prijatelja Mišljenova: „Ставка која слиједи: ... могла би се тумачити у свези са оним мишљењем, да покојници иза смрти долазе у Абрахамово крило, али таког мишљења у богумила није било, јер су ови осуђивали цио стари тестаменат. Ваља нам дакле, ако ту фразу хоћемо да доведемо у склад са назором, да је Мишљен био богумилски свећеник, помишљати на једног Абрахама од крви и месам једног пријатеља или заштитника Мишљеновог“. Ћиро Трухелка, *Старобосански писмени споменици, Гласник Земаљског музеја VI/4*, Сарајево, 1894, 778.

24 P. Čošković, *Crkva bosanska u XV stoljeću*, 341.

25 D. Mandić, *Bogomilska crkva*, 376; F. Šanjek, *Bosansko-humski krstijani*, 189.

26 D. Lovrenović, *Stećci*, 140.

27 Jaroslav Šidak, Pitanje “Crkve bosanske” u novijoj literaturi, u: *Studije o Crkvi bosanskoj i bogumilstvu*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1975, 78.

- epitaf Petka krstjanina²⁸ -

bočna strana: *Postavih bjelig za života, a čekah smrti u Sokolu, a u miloga gospodina vojevode Stjepana koji me pošteno hranjaše. A Bog neka njegovu dušu shrani u Višnjem Jerusalimu. Ja Petko krstijanin.*

čeaona strana: *Bože, ja Petko krstijanin, (pri-) mi dušu moju - braćo i družino molim vas ne gazite mimo idući jer sam ja bio kao i vi a vi ćete biti kao i ja smrtni.*

Iz natpisa vidimo da je krstjanin Petko sam sebi pripremio ovaj stećak, dok je još uvijek bio živ, što je jasan dokaz važnosti koju su zagobnom životu pridavali pripadnici ovog samostanskog reda. Budući se Stjepan Vukčić Kosača spominje kao vojvoda (iz geografskih argumenata nemamo razloga da posumnjamo u nekog drugog vojvodu Stjepana), očito je Petko ovaj zadatak izvršio nekada u periodu između njegovog uzdizanja na čelo porodice Kosača 1435. godine, te njegovog prisvajanja titule hercega 1448. godine. Također, ovaj epitaf nam je pokazatelj da je na Šćepan-Polju, tj. sastavu rijeka Pive i Tare, a na području današnje Crne Gore, egzistirala krstjanska zajednica, najvjerojatnije naseljena u nekoj lokalnoj hiži. Interesantno je da Šefik Bešlagić i Gordana Tomović kod čitanja ovog teksta nisu prepoznali upotrebljenu skraćenicu za Jerusalem, pa su jako važan dio teksta: "A bog neka njegovu dušu shrani u Višnjem Jerusalimu", pročitali prilično nerazumljivo: "a Bog njegovu dušu (u)sahnuvšem jer sam ja ...".²⁹ Ispravno čitanje natpisa prva je ponudila dr. Lejla Nakaš na konferenciji "Šefik Bešlagić i stećci" 2014. godine.³⁰

Za našu temu posebno je zanimljiva bočna strana natpisa, tj. spomen "Nebesnog Jerusalema".³¹ Riječ je o konceptu koji se ponajviše spominje u Knjizi

28 Lejla Nakaš, Pismo natpisa stećaka, *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja* 47, Sarajevo, 2018, 183.

29 Šefik Bešlagić, Novopronađeni natpisi na stećcima, *Naše starine* XII, Sarajevo, 1969, 133-148, 144-146; Гордана Томовић, Надгробни натпис Петка крстјанина, *Шћепан поље и његове светиње кроз вијекове*, Беране, 2010, 103.

30 To izlaganje je objavljeno kao tekst četiri godine kasnije: L. Nakaš, Pismo natpisa stećaka, 183. Edin Bujak pak, pomalo zbunjujuće, u različitim dijelovima svoje knjige, donosi oba čitanja bez njihovog sučeljavanja: E. Bujak, *Stećkopeditija*, 265 i 580.

31 O samom konceptu Cf. J. A. Du Rand, The imagery of the heavenly Jerusalem (Revelation 21:9-22:5), *Neotestamentica* 22/1, Johannesburg, 1988, 65-86; Alexei Lidov, New Jerusalem: Transferring of the Holy Land as Generative Matrix of Christian Culture, *New Jerusalem. Hierotopy and Iconography of Sacred Spaces*, ed. Alexei Lidov, Indrik, Moskva, 2009, 8-10; Jay Rubenstein, Heavenly and Earthly Jerusalem: The View From

Otkrivenja Novog Zavjeta,³² ali je prvobitno spomenut u starozavjetnoj Knjizi psalama, preciznije Pjesmi stepenica, kao i Ezekielovoj knjizi i Knjizi o Zahariji. Ovo je jako lijep primjer ne samo shvatanja zagrobnog života, odnosno odnosa prema smrti kod krstijana, nego i primjer položaja vjerskih lica na dvoru velikaša. U uvodu svoje knjige, Jelena Erdeljan donosi jako poučan opis značaja koncepta Jeruzalema za srednjovjekovnog čovjeka:

„Jerusalem represents the fundamental topos of medieval civilization, an axis of self-definition of homo medievalis and a point of reference by which and in relation to which his world is oriented and defined, both in spiritual and spatial terms. From the point of view of the Judeo-Christian civilization, it is the absolute, the nucleus, the centre, umbilicus mundi, point of issue and return, beginning and end. Therefore, as a topos, Jerusalem also implies the point of sublimation of time and space, the point of connection between heaven and earth and, consequently, the point of gravitation of all creation. In medieval Christian culture the idea of Jerusalem represents the epitome of all supreme virtue and is the embodiment of the ideal conjunction of earthly and heavenly realms.”³³

- epitaf gosta Raškoja³⁴ -

[A s]e lež [i Rado]naić [na svoji zemlji] na [plemenito]j.

Postaviše na njemu kamen novi --- i gost i Ra[š]koe i Radoe s[i]n

Stećak pronađen u selu Košarići kod Ugljevika, potiče iz prve polovine 15. stoljeća, te je prvi put opisan od strane Truhelke.³⁵ Pretpostavljeni spomen “plemenitog” je pojačao značaj ovog inače informacijama siromašnog epitafa.

Twelfth-Century Flanders, *Visual Constructs of Jerusalem*, (eds.) Bianca Kühnel, Galit Noga-Banai, Hanna Vorholt, Brepols, Turnhout 2014, 265-276.

32 *Biblija*, Otkrivenje 21:1.

33 Nažalost, nismo uspjeli doći do izdanja te knjige na domaćem jeziku: Jelena Erdeljan, *Izabrana mesta. Konstruisanje Novih Jerusalima kod Pravoslavnih Slovena*, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2013, nego smo se poslužili engleskim izdanjem: *Chosen Places. Constructing New Jerusalems in Slavia Orthodoxa*, Brill, Leiden-Boston, 2017, 1.

34 Marko Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine IV*, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1964, 135.

35 Ћиро Трухелка, Натписи из сјеверне и источне Босне, *Гласник Земалског музеја* 8, Сарајево, 1895, 348; Šanjek, *Bosansko-humski krstjani*, 188; Šefik Bešliagić, *Stećci, kultura i umjetnost*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982, 510. Пејо Ћошковић, О гостима “Цркве босанске”, *Историјски зборник* 4, Вања Лука, 1983, 14.

Istraživače je zapravo usmjerio u veoma zanimljivu temu povezanosti Crkve bosanske i vlastele. Čošković se naročito pozabavio ovim natpisom, a posebno intrigantna mu je bila činjenica što, iako stećak svom ocu podiže visoki činovnik jedne crkvene organizacije, na epitafu tog nadgrobnika nema duhovnih poruka, nego dominira vezanost za zemlju, tj. isticanje zemljoposjeda koji je uživao.³⁶ Dalje rezonovanje kako se nameće „pomisao kako je sekularizacija tako snažno zahvatila bosansko društvo i Crkvu bosansku da je misao na život nakon smrti izostajala čak i na kraju ovozemaljskog životnog puta”,³⁷ čini se ipak malo preznačajnim da bi se temeljilo na ovom jednom primjeru.

- epitaf krstjanina Ostoje³⁸ -

A se leži Ostoja krstijan na Zguno

Veoma vrijedan stećak u kome se spominje Ostoja, očito pripadnik krstjanskog reda, ali koji uz to sadrži na sebi i simbol štapa, za koga se ranije smatralo da je rezervisan samo za visoke dužnosnike Crkve bosanske.

Bešlagić, koji je prvi objavio ovaj natpis smatra da taj ekskluzivitet više neće moći biti ograničen samo na strojnike.³⁹ O ovoj temi će više riječi biti u drugom dijelu teksta.

- oštećeni epitaf strojnika sa lokaliteta Zgunja⁴⁰ -

... strojnik

Svega dvadesetak metara udaljen od prethodnog, na istom lokalitetu Zgunje u blizini Srebrenice, nalazi se još jedan stećak, po obliku slova vjerovatno stariji od prethodnog, na kojem se nalazi samo jedna riječ preostala od nekadašnjeg epitafa. Nama je značajno što ta riječ označava strojnika, dakle ispod tog stećka

36 Pejo Čošković, Crkva bosanska u XV stoljeću, 340.

37 Isto.

38 M. Vego, *Zbornik IV*, 141.

39 Šefik Bešlagić, Novopronađeni natpisi na stećcima, *Naše starine IX*, Sarajevo, 1964, 138139.

40 Š. Bešlagić, Novopronađeni natpisi na stećcima, 139.

je sahranjen neki "poglaviti krstjanin", koji je nosio titulu starca ili gosta tokom svog života.⁴¹

Osim gore navedenih, koji se smatraju definitivno potvrđenim vijestima o vezama Crkve bosanske i upotrebe stećaka kao nadgrobnih spomenika, još nekoliko epitafa se, barem u jednom dijelu historiografije, dovodi u sličan kontekst, iako su ponuđena čitanja natpisa često jako sumnjiva:

- epitaf anonimnog (!) gosta u Pojskama⁴² -

*V ime oca i sin(a) az Bogdan na dragaj novi kamen postavih.
a se pisa Vukaš(i)na svom gdn rab koi me biše veomi sbludnu zato molu
Vas gospodo ne nastupaite na nj ere ćete vi biti kako on a on ne more kako vi i
da viste da ćete umriti i vsi vi domu poginuti pravi a pust mi slava će ti
sliš(i)
se pisa Gošt
se p ...*

Ovaj se stećak nalazi u selu Pojske, koje danas pripada općini Zenica, a geografski predstavlja granično područje između travničkog i zeničkog područja, a sasvim moguće i u srednjem vijeku granicu između župa Lašva i Brod. Danas se ploča sa natpisom nalazi u lapidariju Zavičajnog muzeja Travnik, međutim, natpis je jako teško čitljiv. Prvi je pažnju na natpis skrenuo Ćiro Truhelka još 1894. godine, ponudivši premijerno čitanje, bez pokušaja analize natpisa.⁴³ Pola stoljeća kasnije, Jakov Krajinović nudi i novo čitanje natpisa, ali i iznosi teoriju da su u njemu spomenuta čak dvojica strojnika Crkve bosanske – gosti Vukašin, koji "sam to priznaje u tekstu" i Bogdan "kojeg odaje

41 Isto. Bešlagić u ovom radu čini jednu od ranije raširenih grešaka u historiografiji smatrajući da je "strojnik" još jedna od titula u hijerarhiji Crkve bosanske, „možda odmah iza djeda i gosta“, dok se zapravo radi o općoj oznaci za pripadnike te hijerarhije.

42 Mehmed Karđaš, *Konkordancijski rječnik ćirilskih natpisa srednjovjekovne Bosne*, Institut za jezik, Sarajevo, 2014, sv. "Pojska".

43 Ћиро Трухелка, Старобосански писмени споменици, *Гласник Земалског музеја* 4/4, Сарајево, 1894, 780-781. Dosta slično čitanje je ponuđeno i u: Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи* III, Српска краљевска академија, Београд, 1905, 11.

poznavanje Svetog pisma“.⁴⁴ Vego donosi potpuno drugačije čitanje u kome se ne spominje gost, vjerovatno jer je taj dio, nažalost, otpao sa ploče.⁴⁵ Bešlagić se opredjeljuje da je u pitanju ne titula, nego lično ime Gošč, a Krajinoviću tezu ocjenjuje vrlo duhovitom i smjelom.⁴⁶ Komplikovanost ovog natpisa vjerovatni je uzrok zašto je izostao u najnovijim sintezama o stećcima. U historiografiji o Crkvi bosanskoj ovaj se natpis također rijetko koristio.⁴⁷

- epitaf Beoke krstjanice⁴⁸ -

† a se leži gospoja Beoka krstijašinov(a) kći Pribisava Kosač(e) a pisa Vokaš

Ovaj natpis, kao i mnoge druge, pronašao je Šefik Bešlagić tokom jednog od svojih terenskih istraživanja, tačnije u selu Vlahovlju kraj Kalinovika. Originalno, Bešlagić je ponudio čitanje u kome stoji "gospoja Beoka, krstjanicom".⁴⁹ Ovo tumačenje ponovio je u nekoliko drugih radova, a slijedio ga je i određeni broj autora.⁵⁰ Međutim, Vego je predložio da se natpis treba čitati kao "gospoja Beoka Krstijašinova", te da se ne radi o ženskoj članici crkvenog reda, nego o pripadnici velikaške porodice navedenoj po muževom imenu.⁵¹ Autori su i dalje oprezni po ovom pitanju.⁵²

44 Jakov Krajinović, „Tri revidirana nadpisa iz okolice Travnik“, Glasnik Hrvatskog državnog muzeja u Sarajevu 55, Sarajevo, 1943, 227-236, 234-236.

45 M. Vego, *Zbornik IV*, 68-69.

46 Šefik Bešlagić, *Stećci Centralne Bosne*, Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1967, 101. Šefik Bešlagić, *Ćirilski epigrafski spomenici srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije – Stanak, Sarajevo, 2015, 82.

47 Čošković za ovaj stećak veže "poimenice nepoznatog gosta iz Pojske kod Travnika": P. Čošković, *Crkva bosanska u XV stoljeću*, 38.

48 M. Vego, *Zbornik III*, br. 186.

49 Šefik Bešlagić, Nekoliko novopronađenih natpisa na stećcima, *Glasnik Zemaljskog muzeja, NS Arheologija* 14, Sarajevo, 1959, 242-243.

50 Šefik Bešlagić, *Kalinovik*, Zavod za zaštitu spomenika NR BiH, Sarajevo, 1962, 24; Š. Bešlagić, *Stećci: kultura i umjetnost*, 510; Šefik Bešlagić, *Leksikon stećaka*, Svjetlost, Sarajevo, 2004, 68, 129; Alojz Benac, O problematici srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika, *Glasnik Zemaljskog muzeja NS Arheologija* 44, Sarajevo, 1989, 203; D. Lovrenović, *Stećci*, 275.

51 M. Vego, *Zbornik III*, 51; Isti, *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo, 1980, 266-267. Vegino čitanje je prihvaćeno i u: M. Kardaš, *Konkordancijski rječnik*, sv. "Beoka".

52 Pejo Čošković, Krstjanice, bosanske redovnice, u očima suvremenika, *Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* 17/3, Sarajevo, 2014, 29-30. „Tim pojedinačnim imeni-

- epitaf gosta Milorada⁵³ -

Se leži ra Milorad(') ... ost l'ko

Ovaj natpis je pronađen na stećku na lokalitetu Jazbine u blizini Bijeljine i predstavlja jedan od najsjevernije pronađenih epitafa. Teško je oštećen, prelomljen i izbljedio, pa je natpis gotovo nemoguće pročitati. Bešlagić je dio riječi ..ost.. pročitao kao titulu gosta i time ovaj stećak uvrstio na spisak nama zanimljivih nadgrobnih spomenika.⁵⁴ S druge strane, M. Babić i G. Tomović su predložili potpuno drugačije čitanje, promijenivši i ime i titulu, a pomalo nekorektno ne spomenuvši pola stoljeća stariji Bešlagićev rad: [A se leži ra]b B(o)ži M[...] [a zovom] Mioko. Tri [sina postaviše] kamen na njega].⁵⁵ Ne smatramo da područje Bijeljine geografski ne bi dolazilo u obzir kao sjedište jednog gosta Crkve bosanske (spomenuti gost Raškoje je lociran u obližnjem Ugljeviku), no, bez obzira što i drugi rad nosi mnogo pretpostavki sa sobom, ipak je očuvani natpis prilično daleko od Bešlagićeve varijante sa spominjanjem gosta Crkve bosanske.

ma krstjanica moglo bi se, uz dužan oprez, pridodati još ime krstjanice Beoke (Bjelka, Bjeloka), koje se, prema Šefiku Bešlagiću, spominje u natpisu na njezinom nadgrobnom spomeniku pronađenom u selu Vlahovlju kraj Kalinovika. Na oprez pri korištenju toga podataka upozorio je Marko Vego, prema kojemu se u natpisu ne govori o krstjanici Beoki nego o Krstjašinu, njezinu mužu. Prihvati li se Bešlagićevo čitanje navedenoga natpisa, podatak o toj krstjanici obogatio bi naše poznavanje Crkve bosanske jednim podatkom više i postao bi upotrebljiv za dokazivanje teze o društvenom podrijetlu njezinih članova, dotično da je ta crkvena zajednica primala svoje članove iz kruga bosanskoga plemstva".

- 53 Šefik Bešlagić, Novopronađeni natpisi na stećcima, *Naše starine* 12, Sarajevo, 1969, 141142.
- 54 Isto. Čak i Bešlagić gotovo konstantno uz ovo čitanje stavlja "?". kao npr u: Š. Bešlagić, *Stećci: kultura i umjetnost*, 510, dok ga u *Leksikon stećaka* uopće ne uvrštava. Bešlagićevo tumačenje o čitanju ovog epitafa u varijanti "gost" preuzeli su: Alojz Benac, O problematici, 203; P. Čošković, *Crkva bosanska u XV stoljeću*, 38, 340.
- 55 Мирко Бабић, Гордана Томовић, Старосрпски натписи из Бијељине, *Мешовита грађа* 22, Београд, 2004, 86-87.

- epitaf starca Bogavca⁵⁶ -*Ase leži Bogavac' starac' Bolunović' s Jame.**Ase siče Grubač'. Molu se Bože, pomilui me milosti tvoe.*

Ovo čitanje ponuđeno je kod Mandića i Šanjeka, dok se u većini ostalih članaka spomenuto "starac" ne čita, nego uzima prvobitna varijanta koja u toj riječi vidi ime Tarah, a koju je još Truhelka predložio 1891. godine: „A se leže Bogavac i Tarah Boljunović s jame. Ase sječe Grubač“.⁵⁷ Sasvim je jasno da ovaj stećak ne možemo uvrstiti u korpus natpisa vezanih za krstjane.

Stećci sa motivom štapa i knjige

Jedan od motiva na stupu gosta Milutina jeste i figura čovjeka obučenog u plemićku halju, koja gotovo sigurno predstavlja pokojnika i koja se desnom rukom oslanja na štap, a u lijevoj polupodignutoj ruci nosi zatvorenu knjigu.

Historiografija o stećcima se do sada, po pitanju simbolike na stećcima, uglavnom dijelila na dvije velike grupe – one koji smatraju da ti ukrasi imaju duhovno značenje i naglašavaju njihov simbolički karakter, te one koji smatraju da je sadržaj realan i predstavlja mahom scene iz svakodnevnog života. Sa zadnjim doprinosima u monografiji D. Lovrenovića i radu M. Palamete inicijativa je definitivno na strani prve grupe,⁵⁸ no, ovo će se pitanje teško ikada do kraja riješiti. U ovom trenutku, nama je važan prihvaćen stav da nam ukrasni motivi na stećcima u obliku stećka i knjige mogu pomoći da identificiramo još nekoliko nadgrobnih spomenika koji su pripadali bosanskim krstijanima.⁵⁹

56 Dominik Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, Hrvatski povijesni institut, Chicago, 1962, 319; F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani*, 188.

57 Ђиро Трухелка, *Стари босански натписи*, *Гласник Земаљског музеја* 1/3, Сарајево, 1891, 88-89; Marko Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine II*, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1964, 19; Š. Bešlić, *Leksikon stećaka*, 116; D. Lovrenović, *Stećci*, 169; Miroslav Palameta – Miro Raguž – Marinko Šutalo, *Tajna Boljuni*, Neveš, Stolac, 2012, 45.

58 Cf. D. Lovrenović, *Stećci*, 123-126; Miroslav Palameta, *Stećci i srednjovjekovni kulturnološki kontekst*, *Hercegovina* 6, Mostar, 2020, 99-122.

59 Solovjev u citiranom radu, pored štapa i knjige, ističe još nekoliko simbola koje povezuje sa čelnicima Crkve bosanske: stol, pijetao, polumjesec, lopta i sl, no, predočena argumentacija nije zadovoljavajuća da bismo ih uključili u pregled. Cf. Александр Соловјев, *Симболика средњевековних гробних споменика у Босни и Хер-*

Već je davno utvrđeno da je simbol štapa, naročito onog u obliku slova T, povezan sa Crkvom bosanskom.⁶⁰ Najstariji istraživači su smatrali da su pod stećcima sa motivom štapa sahranjivani isključivo djedovi Crkve bosanske,⁶¹ međutim neposredni dokazi, među kojima se ističe stećak gosta Milutina, svjedoče da se štap nalazio i na nadgrobnim spomenicima drugih dostojanstvenika ove crkvene organizacije. Bešlagić je na osnovu tipa ukrasnih štapova, pokušao doći do određene zakonitosti na osnovu koje bi dešifrovao ko je pokopan pod kojim stećkom,⁶² dok u drugom svom radu još proširuje krug ljudi koji su mog-

cegovini, *Godišnjak Društva istoričara BiH* 8, Sarajevo, 1956, 5-67.

60 Prvi, ali još uvijek referentan rad iz ove tematike jeste: Ivan Rengjeo, „Simbolika štapa na stećcima“, *Hrvatski planinar* br. 4-5 (1943): 61-68. Lovre Katić je na primjeru stećaka sa područja Imotskog predložio teoriju da motiv štapa sugerira da je pokojnik u toku života nosio kakvu čast i vlast: Lovre Katić, Stećci u Imotskoj krajini, *Starohrvatska prosvjeta* 3, Split, 1954, 161.

61 Милан Карановић, „Један занимљив мрамор код Скендер-Вакуфа“, *Гласник Земалског музеја* XL/2, Сарајево, 1928, 138-139: „Знаци су епископског достојанства и код православне и римокатоличке цркве жезло, владичанска штака. Изгледа, да је ово та штака, али само примитивније израде од дрвета и исклесана у камену. Према томе истаћи ћу можда и сувише смелу претпоставку, којом ћу се руководити даље у раду, да објасним рељеф руке са штаком. Размишљајти о сличности штаке на овом „мрамору“ и штапа, нађеног у старој цркви у Имљанима, за кога сва тројица старих људи рекоше: „Баш к’о да је ђедовски штап“, и доводећи то у везу са очуваним предањем о ђедовима у Крупи на Врбасу, непосредној близини ових споменика, који су носили рашљаст штап - стекао сам уверење, да је овај надгробни споменик на Вуковој Баштини, „билг“ првосвештеника ђеда босанске народне цркве, а по Јокановићу названа „јабука“ на стећку, да је исклесана ђедовска капа.“ А. Соловјев, Јесу ли богомили поштовали крст?, 92: „Можемо слободно тврдити да су под тим анонимним стећцима сахрањивани босански дједови, који из особите крстјанске скромности нису допуштали да се њихова имена ставе на споменике“.

62 Šefik Bešlagić, *Kupres*, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1954, 181: „Po tome što su se prvosveštenici »bosanske narodne crkve« zvali djedovima ili đedovima, što su episkopi kao pr vosveštenici zapadne i istočne kršćanske crkve imali žezla kao znakove svoga dostojanstva, neki naučni radnici su počeli da ove štapove na stećcima nazivaju djedovskim. Donedavna su u nekim našim selima najstariji ljudi, koji su imali dugu bradu i kosu i koji su nosili drveni štap, sličan ovome na stećcima, nazivani »djedom« ili »đidom« i od svijuu im je odavana najveća počast. Mislim da pretpostavka o »djedovskom štapu« na stećcima ima svoga osnova, ali isto tako mislim da različiti oblici štapova (ravna prečka, prečka nešto malo povijena prema dole, ili povijena prema gore. držak spiralno povijen, itd.) govore o tome da ove štapove ne bi trebalo isključivo pripisivati djedu, nego možda i drugim crkvenim velikodostojnicima. U jednom heraldičkom katekizmu spominje se da se među ostalim oblicima krstova u heraldici upotrebljavao i takozvani »Antonieuv

li koristiti štap na svojim nadgrobnim spomenicima, te nudi konačni teoretski okvir:

„To su simboli vjerskih dostojanstvenika i nije slučajno što se nalaze baš na spomenicima uz crkvu. Sveštena lica su u starija vremena obično sahranjivana u crkvi ili u njenoj blizini. Dosada se ovakav motiv tretirao simbolom djeda (»djedovski štap«), ili pak gosta, jer se našao i na nadgrobnom spomeniku gosta Milutina iz Humskog kod Foče, dakle isključivo se pripisivao najvišim dostojanstvenicima srednjovjekovne crkve bosanske. Međutim, nedavno sam našao štap na nadgrobnom spomeniku »krtstjanina« Ostoje u Zgunji blizu Srebrenice, što govori da je on u ovome slučaju oznaka najnižeg vjerskog čina. Odsada bi motiv štapa na stećcima trebalo tretirati šire - kao oznaku uopšte sveštenika srednjovjekovne crkve bosanske“.⁶³

Iako je ideja o širenju kruga dostojanstvenika Crkve bosanske koji su koristili ovaj simbol na svojim nadgrobnim spomenicima očito ispravna, ne možemo se u potpunosti složiti sa gornjom izjavom. Izraz krtstjanin je označavao sve pripadnike tog crkvenog reda, uključujući i strojnike, tj. one sa najvišim dostojanstvom. Dakle, ukoliko je neka osoba označena kao krtstjanin, to ne mora značiti da nije istovremeno nosio i titulu starca, gosta ili djeda.⁶⁴ Ili, preciznije rečeno, svi strojnici su krtstjani, a svaki krtstjanin nije morao biti i strojnik. Ova činjenica je pogotovo naglašena jer je spomenuti stećak krtstjanina Ostoje datiran u 16. stoljeće, kada Crkva bosanska kao institucija, a time i njeni strojnici više ne postoje, dok su se krtstjani kao red još uvijek održali. Iz tog razloga je Dominik Mandić predložio naziv "apostolski štap" ili "strojnički štap".⁶⁵ Marian Wenzel

krst«, tj. krst bez gornjeg uspravnog kraka, vrlo sličan velikom latinskom štampanom slovu T. Vidjeli smo da takav motiv imamo na sljemenjaku nekropole na Pod Jarmu. Možda bi taj štap mogao biti »Antoniev krst«? Pogotovo, ako se on odnosi na sv. Antonija - pustinjaka, koji je kod slavenskih naroda, i kod katolika i kod pravoslavnih, sve od XIV vijeka bio vrlo popularan“.

63 Šefik Bešlagić, Stećci u Bitunjoj, *Naše starine* IX, Sarajevo, 1964, 98.

64 O sličnoj dilemi na jednom drugačijem primjeru pogledati: Dženan Dautović, Gost Gojsav, "poglaviti krtstjanin" u lokalnoj administraciji Kosača i pitanje patronatstva Radosavljevog zbornika, *Historijska misao* 5, Tuzla, 2019, 35-52, 47.

65 D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krtstjana*, 102-103.

se također složila sa teorijom o duhovnom sadržaju predstave štapa i knjige na stećcima.⁶⁶

Simbol štapa je prilično ambivalentan i nezahvalno je određivati broj stećaka na kojima se nalazi. Slikovit primjer ovome je tvrdnja Šefika Bešlagića, neosporno najvećeg autoriteta u proučavanju ovih nadgrobnih spomenika, kako na prostoru današnje Srbije, nema stećaka sa simbolom štapa, dok su novija istraživanja otkrila čak njih petnaestak.⁶⁷ Broj stećaka sa simbolom štapa se u historiografiji kretao od devet, kako je navedeno kod Rengjea što je dugo preuzimano u literaturi, da bi zatim Bešlagić u ranijim radovima identificirao njih 14,⁶⁸ a kasnije došao do broja 44, što je podatak koji je preuzet i u najnovijoj sintezi o ovim nadgrobnim spomenicima – *Stećkopediji*.⁶⁹ U ovom radu, mi smo ih identifikovali desetak više, no, sam taj podatak je najmanje važan, jer potrebno je utvrditi njihovu moguću povezanost sa pripadnicima Crkve bosanske.

U kasnijim fazama razvoja historiografije o stećcima, razvio se stav da je možda malo preslobodno ovaj motiv povezivati isključivo sa pripadnicima Crkve bosanske, te da on može označavati sveštenstvo uopće. Uvažavajući ovaj stav, kojeg je potencirao ponajprije prof. Lovrenović, smatramo da razmišljanje o motivu štapa trebamo odvesti još korak dalje, pa da se zapitamo koje je to sveštenstvo moglo biti sahranjivano ispod stećaka sa motivom štapa? Sa velikom dozom sigurnosti možemo pretpostaviti da franjevci to nisu mogli biti, ponajviše jer je ovaj crkveni red bio baziran na siromaštvu i neposjedovanju

66 Marian Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1965, 308.

67 Емина Зечевић, *Мраморје стећци у западној Србији*, Српско археолошко друштво, Београд, 2005, 66.

68 Š. Bešlagić, *Kupres*, 181: „Motiv štapa je uopšte vrlo rijedak na stećcima. Poznato mi je da je dosada taj motiv pronađen na svega nekoliko stećaka u Bosni i Hercegovini. Pored ova naša dva na Kupresu, dosada imamo štap na stećku gosta Milutina iz Humskog, kod Foče, u Stuparima kod Kladnja, jedan štap kod Skender Vakufa i jedan u Imljanina kod Visokog, u Goranima kod Ostrošca, kod Vlađevina, na Glasincu kod Borča i na Visočici kod Velikog Jezera. Dr. Benac je našao jedan motiv sličan štapu u Ledincu kod Širokog Brijega, i na Radimilji, ali nije sasvim siguran da su to štapovi. Obrađujući stećke u dolini Neretve 1952 godine našao sam jedan stećak sa štapom na nekropoli u Gošića Hanu, kod Ostrošca. Nedavno sam u Birču (Istočna Bosna), na nekropoli koja se zove Bijeli Put, našao jedan sljemenjak koji je na krovnoj plohi imao plastično isklesan štap, vrlo sličan onome na Pod Jarmu.“

69 Ovih 44 simbola štapa Bešlagić je svrstao u 12 tipova, uglavnom na osnovu oblika i drugih detalja drška štapa. Š. Bešlagić, *Stećci, kultura i umjetnost* 138, 243-251. Cf. E. Bujak, *Stećkopedija*, 159.

ovosvjetskih bogatstava, a stećci su i pored svoje raširenosti ipak bili izraz blagostanja, pogotovo oni koji su nosili ukrase ili epitafe.⁷⁰ Što se tiče pravoslavnih sveštenika, njihovo prisustvo je zasvjedočeno među vlaškim skupinama (iako prilično nesistematski uređeno), te u nekim manastirima na najistočnijim dijelovima Kraljevine. Primjer monahinje Polihranije iz Veličana svjedoči da su i lica iz pravoslavnog vjerskog miljea sahranjivana ispod stećaka, no, nemamo direktnog primjera njihovog korištenja štapa kao ukrasnog motiva. No, pravoslavnog sveštenstva definitivno nije bilo u tolikoj mjeri u centrima gdje je dominirala Crkva bosanska, naročito područjima pod kontrolom Pavlovića i sjevernim teritorijama Kosača. Iz tog razloga ćemo problemu motiva štapa na stećcima prići na dvojak način. Sve stećke sa motivima štapa u centralnim, sjevernim, zapadnim i centru bližim istočnim dijelovima Bosne na ovom mjestu ćemo pripisati strojnicima Crkve bosanske, dok se oni primjeri koji se nalaze blizu vlaških nekropola ili pravoslavnih manastira na krajnjem istoku, moraju tretirati sa mnogo većom dozom rezerve.

U prvu skupinu, tj. stećke sa motivom štapa koji su gotovo sigurno pripadali članovima Crkve bosanske, možemo ubrojati:

1. Stub sa krovom na dvije vode sa motivom štapa u obliku slova T i natpisom krstijanina Ostoje na lokalitetu Zgunja kod Srebrenice;⁷¹
2. Sljemenjak sa postoljem sa motivom čovjeka koji u ruci drži štap u selu Dobrača, na Glasincu, područje pod direktnom kontrolom porodice Pavlovića i poznato kao jedno od mjesta gdje se nalazila krstjanska hiža;⁷²

70 Zanimljivu epizodu iz Dubrovnika, a vezanu za pokopavanje kod franjevaca u svom radu donosi Marko Vego, *Patarenstvo u Hercegovini u svjetlu arheoloških spomenika, Glasnik Zemaljskog muzeja, NS-Arheologija* 18, Sarajevo, 1963, 195-212, 198: „Veliko vijeće u Dubrovniku dariva, 12. augusta 1319. godine, franjevcima dvorište pokraj njihove crkve u Dubrovniku pod uvjetom da u dvorištu ne zidaju zgrade i postavljaju *monumenta seu sepulturas*.”

71 Š. Bešlagić, *Novopronađeni natpisi sa stećaka*, 138-140.

72 Фрањо Фиала, Цртице са Гласинца, *Гласник Земаљског музеја* 4, Сарајево, 1892, 338. А. Соловјев, Јесу ли богомили поштовали крст?, 92: „На прочељу видимо проповедника у краткој хаљини код обичног стола испред којег стоји епископски штап. Изнад стола опет лебди полумесец са куглом“.

3. stećak sa motivom dva štapa u selu Gorani, u blizini krstjanske hiže u selu Seonica kod Konjica;⁷³
4. sljemenjak sa postoljem motivom čovjeka sa štapom u obliku izduženog slova T u selu Vrbljani kod Konjica;⁷⁴
5. sljemenjak sa podnožjem sa motivom čovjeka kome je na grudima urezan štap u obliku izduženog slova T, na lokalitetu Gošića Han kod Konjica;⁷⁵
6. sljemenjak sa motivom čovjeka sa štapom na lokalitetu Vuč-kamen kod sela Ježeprasina u blizini Konjica;⁷⁶
7. sljemenjak sa motivom čovjeka sa štapom, kod Velikog jezera, na planini Visočici, selo Poljice blizu Konjica;⁷⁷

73 I. Rengjeo, Simbolika štapa na stećcima, 65: „U dolini Neretvice kod sela Gorani iznad Ostrožca, kotar Konjic, ima velik stećak, jednostavno ali pravilno klesan. Na njemu je na bočnoj strani vrlo lijepo izklesan štap sličan onome iz Humskog. Prema tome simbolu moglo bi se zaključiti, da je i pod tim stećkom pokopana neka duhovna osoba, neki »krstjanin«. Nažalost, na ovome nadgrobnom spomeniku nema nikakova nadpisa, koji bi jasno rekao, čiji je ovo stećak. Ali narod toga kraja, koji vuče lozu i čuva predaju iz pradavnih vremena, zove ovaj spomenik »Didov stećak«". A. Соловьев, Јесу ли богомили поштовали крст?, 92. Pavao Anđelić, *Historijski spomenici Konjica i okoline*, Skupština opštine Konjic, Konjic, 1975, 172: „Gorani. — Za današnju džamiju u Goranima narodna tradicija kaže da je bila crkva posvećena svetom Duhu. Uz džamiju se nalazi velika srednjovjekovna nekropola. Dva stećka imaju uklesane tzv. »djedovske štapove«. Iako džamijska zgrada nema ništa crkveno, blizina srednjovjekovnog groblja tradiciju o crkvi čini vjerojatnom, bar što se tiče mjesta.“ 74 P. Anđelić, *Historijski spomenici Konjica i okoline*, 222.

74 P. Anđelić, *Historijski spomenici Konjica i okoline*, 222.

75 Šefik Bešliagić, Stećci u dolini Neretve, *Naše starine* 2, Sarajevo, 1954, 196: Na istočnoj čeonj strani plastično je isklesana ljudska figura sa uzdignutim rukama i ispruženim prstima. Obučena je u dugačku haljinu koja je pri dnu mnogo šira. Noge se ne vide. Glava je okruglasta i ne primjećuje se da li šta ima na glavi. Po sredini figure, od grudi pa do blizu dna, urezan je motiv vrlo sličan »djedovskom štapu«. Figura je visoka 47 cm. Glava je nesrazmjerno velika, a na rukama se ne raspoznaju svi prsti. Iznad ove figure, u samom zabatu, nalazi se plastična rozeta od 7 listova, sa ispupčenim centrom". P. Anđelić, *Historijski spomenici Konjica i okoline*, 316: „Na jednom stećku kod Gošića hana – nekadašnjeg zaseoka sela Nevizdraka – isklesana je ljudska figura sa štapom. Lik i njegovi atributi u svemu odgovaraju poznatome portretu gosta Milutina iz Humskog kod Foče. Moguće je da ovaj stećak pripada upravo starcu Radonji“.

76 Šefik Bešliagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1971, 331.

77 Isto, 333; P. Anđelić, *Historijski spomenici Konjica i okoline*, 221.

8. sljemenjak sa motivom štapa na lokalitetu Gaine, kod sela Glavatičevo, u blizini Konjica;⁷⁸
9. sanduk sa motivom štapa na lokalitetu Golo brdo, selo Kušići, blizu Mostara;⁷⁹
10. ploča sa motivom čovjeka sa ogrtačem do koljena i štapom, na lokalitetu Zakuk, selo Bitunja, kod Stoca;⁸⁰
11. sanduk sa motivom čovjeka sa štapom na lokalitetu Potkuk, selo Bitunja, kod Stoca;⁸¹
12. sljemenjak sa motivom čovjeka koji sjedi na stolici i drži štap na njivi Zagoni u selu Hočevlju kod Breze;⁸²
13. sljemenjak sa motivom štapa u selu Stupari kod Kladnja;⁸³
14. krstača sa motivom štapa na lokalitetu Škalovo Groblje, Grahovčići, kod Travnika;⁸⁴
15. sljemenjak na postolju sa motivom ruke sa štapom u zaseoku Baština u blizini Skender Vakufa;⁸⁵

78 Isto, 332; P. Anđelić, *Historijski spomenici Konjica i okoline*, 204.

79 Isto, 342.

80 Šefik Bešliagić, Stećci u Bitunjoj, *Naše starine IX*, Sarajevo, 1964, 87: „Stećak broj 2, koji ima nešto manje dimenzije (154 X 86 X 26 cm), ukrašen je plitko plastičnim motivom štapa na vodoravnoj strani. Vodoravna prečka stoji okomito na dužinu štapa.”

81 Š. Bešliagić, Stećci u Bitunjoj, 80: „Broj 19 je stećak u obliku manje ploče (117 X 60 X 20 cm) koja na vodoravnoj površini ima plastičnu ljudsku figuru sa štapom. To je muškarac sa ogrtačem do koljena. Štap je postavljen koso od grudi ka zemlji. Glava je u srazmjeri sa tijelom nešto relativno veća. Rubom stranice pruža se plastičan okvir. Reljef je atmosferijama oštećen tako da se detalji ne primjećuju”.

82 Dimitrije Sergejevski, Slike pokojnika na našim srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima, *Glasnik Zemaljskog muzeja NS 8*, Sarajevo, 1953, 132: „Mogu navesti još jedan zanimljiv spomenik – stećak iz Hočevlja u visočkom srezu. Reljef na uskoj strani toga stećka pokazuje figuru čovjeka koji sjedi pred jednom knjigom i čita; on se spremio da okrene stranicu. Njegov lik je malih dimenzija, tako da pitanje portreta u našem smislu ne dolazi uopšte na red. Zanimljiva je zamisao umjetnika da prikaže pokojnika, vjerovatno bogumilskog dostojanstvenika, u najtipičnijem, sa gledišta tadašnjih ljudi, njegovom zanimanju – čita knjigu, valjda sveto pismo”. Cf. Š. Bešliagić, *Stećci centralne Bosne*, 30-31.

83 Dimitrije Sergejevski, Srednjovjekovna groblja u Stuparima i Rastiku, *Glasnik Hrvatskih Zemaljskih muzeja 53*, Sarajevo, 1941, 95-100. A. Соловьев, Ясу ли богами поштовали крст?, 92.

84 Š. Bešliagić, *Stećci centralne Bosne*, 65. Marinko Slipac, Stećci gučogorskog kraja, *Franjevački samostan u Gučoj Gori*, (ur.) Velimir Valjan, Guča Gora – Sarajevo, 2010, 509-510.

85 Ovom stećku posvećen je već spominjani članak: M. Карановић, Један занимљив мрамор код Скендер-Вакуфа, 135-140. Cf. Š. Bešliagić, *Stećci centralne Bosne*, 80.

16. sljemenjak sa motivom ruke sa štapom u selu Čirići u blizini Skender Vakufa;⁸⁶
17. sanduk sa motivom štapa na lokalitetu Gornja nekropola na Ravanjskim vratima;⁸⁷
18. sljemenjak sa odvojenim podnožjem, sa motivom štapa na lokalitetu Pod Jaram, na Kupreškom polju;⁸⁸
19. sanduk sa motivom štapa kod sela Šabići na Bjelašnici, nedaleko od Trnova;⁸⁹
20. stećak sa motivom štapa u selu Priboj kod Lopara;⁹⁰
21. stećak sa motivom štapa u selu Zukići kod Živinica;⁹¹
22. stub sa motivom štapa u selu Čanići, nedaleko od Šekovića;⁹²
23. sljemenjak velikih dimenzija sa motivom štapa u selu Stupari kod Kladnja;⁹³
24. sljemenjak sa motivom štapa u selu Olovci kod Kladnja;⁹⁴

86 Izgleda da je ovaj stećak nestao već početkom 20. stoljeća. Vidi: Милан Карановић, Један занимљив мрамор код Скендер-Вакуфа, 135.

87 Š. Bešliagić, *Kupres*, 80: „Sanduk pravilnog oblika, sada nešto oštećen. Ukrašen je sa gornje strane. Tu su plastično prikazana 2 polumjeseca, 2 rozete, i štap (djedovski štap?). Unaokolo, pravougaono, urezana je traka od dvije paralelne linije, između kojih su isto tako urezane cikcak linije. Polumjeseci su postavljeni u dva suprotna ugla pravougaonog polja, sa otvorima prema unutra. Rozete su osmerokrake i postavljene su u druga dva suprotna ugla, kao pandan polumjesecima. Štap je plitko plastično isklesan po dužini plohe, otprilike u sredini polja, sa drškom prema sjeveroistočnoj čeonj strani. Dugačak je 47 cm. Držak mu je lučno povijen prema toj čeonj strani. Širina drške štapa iznosi 19 cm“.

88 Isto, 114: „Na sjevernoj čeonj strani ima plastičan motiv u formi velikog štampanog slova T. Visina ovoga ukrasa je 55 cm, a širina 44 cm. Motiv potsjeća na djedovski štap ili na »Antonijev« krst. Više njega je plastična polulopta promjera 16 cm“.

89 Lidija Fekeža, Arheološka istraživanja i rekonstrukcija groblja sa stećcima na lokalitetu "Han" u selu Šabićima na planini Bjelašnici (Općina Trnovo), *Godišnjak Centra za Balkanološka istraživanja* 36, Sarajevo, 2007, 212: „Sanduk, dim. 1,65 x 0,77 x 0,54 m. Oriјentacija sjever-jug s blagim otklonom u smjeru sjeverozapad-jugoistok. Ukрас urezan na gornjoj vodoravnoj plohi u vidu štapa u obliku slova T. Dužina štapa 0,95 m. Na spomeniku su vidljiva prirodna i mehanička oštećenja“.

90 Шефик Бешлагиф, Стећци Мајевице, *Старинар* 20, Београд, 1969, 14.

91 Š. Bešliagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, 210.

92 Isto, 216.

93 Šefik Bešliagić, *Stećci okoline Kladnja, Naše starine* 12, Sarajevo, 1969, 165.

94 Š. Bešliagić, *Stećci okoline Kladnja*, 166.

25. sljemenjak sa motivom štapa na lokalitetu Mramorje, selo Kamensko kod Olova;⁹⁵
26. stećak sa motivom štapa u selu Imamovići kod Sokoca;⁹⁶
27. sanduk sa motivom štapa na lokalitetu Drčalica, selo Jasik kod Sokoca;⁹⁷
28. sanduk sa motivom štapa na lokalitetu Veliki čajir kod Sokoca;⁹⁸
29. sanduk sa motivom štapa na lokalitetu Crkvina kod Sokoca;⁹⁹
30. sanduk sa motivom štapa na lokalitetu Petrovo Polje, kod sela Brankovići u blizini Rogatice;¹⁰⁰
31. sljemenjak sa motivom čovjeka sa štapom na lokalitetu Vilino kolo kod sela Sočice blizu Rogatice – prenesen u Zemaljski muzej;¹⁰¹
32. sanduk sa motivom štapa u selu Gornje Štitarevo, blizu Višegrada;¹⁰²
33. stećak sa motivom štapa na lokalitetu Grebnice, selo Orahovci, blizu Višegrada;¹⁰³
34. sanduk sa motivom štapa na lokalitetu Mramorje, zaseok Raonica, blizu Višegrada;¹⁰⁴
35. sanduk sa motivom štapa na lokalitetu Kaurško Groblje, zaseok Radovići, kod Pala;¹⁰⁵
36. sanduk sa motivom štapa na lokalitetu Sirotinj-kamen, zaseok Šarci, kod Pala;¹⁰⁶

95 Š. Bešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, 230.

96 Isto, 240.

97 Isto, 241.

98 Isto, 244.

99 Isto.

100 Isto, 250.

101 Isto, 251.

102 Isto, 256.

103 Isto, 259.

104 Zijad Halilović, Nekropola sa stećcima na lokalitetu Mramorje u zaseoku Raonići, Kaoštice, Višegrad, *Radovi Filozofskog fakulteta (historija, historija umjetnosti, arheologija)* XVI/2, Sarajevo, 2012, 221: „Karakteristika ovog lokaliteta je i motiv djedovskog štapa, čija je pojava uglavnom vezana za religijski način života osobe sahranjene ispod nadgrobnika. Držak štapa od sredine blago se uzdiže na obje strane, potom malo povija i zaobljuje na obje strane. Ispod držača štapa na uspravnom dijelu primjetno je proširenje u vidu jabuke sa naznačenim udubljenjem u vidu tačke“.

105 Š. Bešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, 261.

106 Isto.

37. sljemenjak sa motivom štapa na lokalitetu Luke, selo Šahdani, blizu Rudog;¹⁰⁷
38. sljemenjak sa motivom štapa na lokalitetu Lipov Do, selo Šahdani, blizu Rudog;¹⁰⁸
39. sanduk sa motivom čovjeka sa štapom u selu Modro Polje, blizu Foče;¹⁰⁹
40. stećak sa motivom štapa na lokalitetu Bukovica kod Ljubovije;¹¹⁰
41. sanduk sa motivom štapa na lokalitetu Zaovine kod Bajine Bašte;¹¹¹
42. sljemenjak sa motivom štapa na lokalitetu Lipenović, kod Krupnja;¹¹²
43. sanduk sa motivom štapa na lokalitetu Ocrkavlje, selo Poblacé kod Prijepolja;¹¹³

Iz prethodnog spiska možemo vidjeti da među stećcima koji sadrže predstavu štapa na svojoj površini dominiraju sljemenjaci i sanduci, što bi mogao biti još jedan argument u prilog teoriji kako pripadnici Crkve bosanske i krstjanskog reda nisu prezirali ovosvjetska materijalna bogatstva.

Kao najznačajniji primjer druge grupe stećaka sa štapom, možemo navesti stećak sa motivom tordiranog štapa na lokalitetu Ledinac, kod rijeke Lištice, u blizini Širokog Brijega. Ovo područje je u srednjem vijeku naseljavao znatan broj vlaških plemena, među kojima nije zabilježen jak uticaj Crkve bosanske,

107 Isto, 271.

108 Isto.

109 Isto, 272.

110 E. Zечевић, *Мраморје стећци у западној Србији*, 98.

111 E. Zечевић, *Мраморје стећци у западној Србији*, 126: „усадици од кречњака, неправилног четвороугаоног пресека, релативно добро обрађен. На јужној страни се налази у рељефу представа двојног крста с полумесецом, чије је теме окренуто истоку, а краци западу. Горњи крак је спојен са крстом. Тако је формиран необичан облик, који мештани називају сабљом, на источној страни се налази рељефна представа штапакијаче (?) са задебљаном дршком“. Cf. Š. Bešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, 421.

112 E. Zечевић, *Мраморје стећци у западној Србији*, 139: „семењак без постоља, фине обраде, правилног облика, незнатно сужен при дну. Орнаментисан је пластичном тордираном траком постављеном уз ивице бочних страна уоквирујући их. На источној страни је представа штапа и две волуте са страна“.

113 E. Zечевић, *Мраморје стећци у западној Србији*, 151: „Украшено је само четири споменика, чији украс чине: ... и такозвани дедовски штап на овом сандуку двојне горње површине“.

pa moramo ostaviti mogućnost da se u ovom slučaju ne radi o sveštenom licu bliskom ovoj konfesiji. Ostali stećci sa motivom štapa koje po spomenutom geografskom ključu ne možemo isključivo pripisati krstijanima:

- stećak sa motivom štapa na lokalitetu Gornji Mamići 2 u blizini Širokog Brijega¹¹⁴;
- stećak sa motivom štapa u selu Ledinac kod Širokog Brijega¹¹⁵;
- stećak sa motivom štapa na lokalitetu Steljci, na granici između Sinjske i Imotske krajine;¹¹⁶
- stećak sa motivom mača i štapa u selu Biskupija kod Knina;¹¹⁷
- stećak sa motivom štapa na lokalitetu Velika gomila, u blizini Imotskog;¹¹⁸
- stećak sa motivom čovjeka sa štapom u blizini Bužima u Cazinskoj krajini;¹¹⁹
- stećak sa motivom tordiranog štapa u selu Luka na Konac polju;
- stećak sa motivom štapa na bočnoj strani u selu Krekovi, u južnom podnožju Crvnja;
- stećak sa motivom štapa na lokalitetu Bogdanci u Nevesinjskom polju;¹²⁰
- stećak u selu Orah u blizini Trebinja;¹²¹

114 Š. Bešlagić, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, 306. Edita Vučić, *Kasnosrednjovjekovne nekropole stećaka zapadne Hercegovine*, rukopis doktorske disertacije, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2018, 85: „Sanduci su, kao i sljemenjaci, vrlo dobre obrade i dijelom zatrpani u zemlju. Prema Bešlagićevom navodu, sedam je stećaka na ovoj nekropoli bilo ukrašeno motivima križa, raznih vrsta bordura, mladog mjeseca, rozeta, štapa i kudjelje uz križ te predstavom dva konjanika. Danas se raspoznaju samo bordure i motivi mladoga mjeseca i rozete.”

115 Alojz Benac, *Široki Brijeg*, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1952, 42; E. Vučić, *Kasnosrednjovjekovne nekropole stećaka zapadne Hercegovine*, 153, Š. Bešlagić, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, 307.

116 Š. Bešlagić, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, 78.

117 Šefik Bešlagić, *Dvije nekropole stećaka u okolini Knina*, *Naše starine* XIV-XV, Sarajevo, 1981, 99, 102: „Motiv koji uz mač vidimo na sl. br. 6 je prekratak za štap, ali je on, ipak, najviše sličan štapu. On je rekvizit i simbol sveštenika ili starijeg uglednijeg mještanina”.

118 L. Katić, *Stećci u Imotskoj Krajini*, 137.

119 Š. Bešlagić, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, 97.

120 Prethodna dva i ovaj stećak su opisani u radu: Šefik Bešlagić, *Nevesinjski stećci*, *Naše starine* 13, Sarajevo, 1972, 102, 106,

121 Šefik Bešlagić, *Srednjovjekovni nadgrobnici spomenici (u dolini Trebišnjice)*, *Naše starine* 8 (1962), 19: „broj 1 nalazi se urezan povelik motiv u vidu štapa i kruga na jednom njegovom kraju (kao ćirilsko slovo F). Takav motiv nije poznat u dosada publikovanom materijalu o stećcima. Ne može se sigurno tvrditi šta on predstavlja. Najviše me podseća na štap sa namotanom vunom ili kudjeljom koja se prede.”

- stećak sa motivom štapa kod sela Crnač, u blizini Trebinja;¹²²
- stećak sa motivom štapa kod Kovljače u blizini Loznice;¹²³
- stećak sa motivom štapa sa rozetom kod sela Donja Borina, blizu Loznice;¹²⁴
- stećak sa motivom štapa kod sela Gornja Borina, blizu Loznice;¹²⁵
- stećak sa motivom štapa u selu Štrpići kod Nikšića;¹²⁶
- stećak sa motivom štapa na lokalitetu Gornja Koviljača kod Loznice;¹²⁷
- stećak sa motivom štapa na lokalitetu Gornja Koviljača kod Valjeva;¹²⁸

Potpuno drugačiji značaj ima pronalazak jednog drvenog štapa u samom grobu ispod stećka, na lokalitetu Carina kod Sarajeva.¹²⁹ Ukoliko mogućnost jednakog simboličnog značenja tog štapa sa predstavama "strojničkog" štapa na samim stećcima i uzmemo kao plauzibilnu, autorova pretpostavka o ženskom porijeklu skeleta bi potpuno zakomplikovala dalja tumačenja. Ujedno, ovo je za sada i jedini primjerak pronađenog štapa unutar neke od srednjovjekovnih grobnica.¹³⁰

Drugi motiv na stećcima, koji se dovodi u vezu sa članovima Crkve bosanske jeste knjiga. Knjiga je daleko rjeđi motiv od štapa, tako da možemo identificirati samo dva primjera (treći se nalazi na stećku u zaleđu Zadra, no, njega možemo dovesti u relaciju sa krstijanima samo izuzetno nategnutim teorijama, koje se

122 Šefik Bešliagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, 405.

123 Isto, 414.

124 Isto.

125 Isto, 428.

126 Isto, 442.

127 E. Зечевић, *Мраморје стећци у западној Србији*, 106: „усадник у виду плоче правоугаоног пресека, која се сужава при дну, а у горњем делу је у облику крова на две воде. Површине су фино обрађене. На западној страни се налази пластична представа копља, а на источној страни – представа штапа чији се крајеви завршавају у виду пужоликих спирала“.

128 E. Зечевић, *Мраморје стећци у западној Србији*, 114.

129 Dimitrije Sergejevski, Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici, *Glasnik Zemaljskog muzeja* NS 2, Sarajevo, 1947, 24-25: „Sarkofag I. ...prema Vrbanj ulici otprilike 1 m ispod površine zemlje nađen je kameni sarkofag. On je izgrađen od krečnjaka, ovalnog oblika, malo širi pri glavi, a uži pri nogama. ... Unutra se nalazio (ženski) kostur; kosti su već bile istrule, sačuvani su mali tragovi odijela; jedini prilog je bila neizrađena drvena šipka.“

130 Edin Bujak, *Kasnosrednjovjekovna groblja srednje Bosne*, rukopis doktorske disertacije, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2021, 86, 121.

ne mogu prihvatiti). Prvi primjer smo već vidjeli na stećku gosta Milutina, gdje ljudska figura koja predstavlja pokojnika drži zatvorenu knjigu u svojoj lijevoj ruci. Drugi primjer je dosta zanimljiviji. Naime na stećku nepoznatog pokojnika koji se nalazi na njivi Zagoni u selu Hočevlju kod Visokog, kojeg smo u gornjem spisku već spomenuli jer sadrži i motiv štapa, nalazi se prikaz čovjeka na stolici koji u svojoj lijevoj ruci drži dosta veliku i otvorenu knjigu. Malo je sumnje da knjiga na stećcima predstavlja evanđelje i očito je simbolizirala mjesto sahrane crkvene osobe.¹³¹ Nije jasno šta je nagnalo Šanjeka da knjigu predstavljenu na stećku gosta Milutina identifikuje baš kao Apokalipsu.¹³² U literaturi se pojavila i teorija da simbol čaše na stećku također označava nadgrobni spomenik pripadnika Crkve bosanske, međutim, smatramo da nema dovoljno indikacija koje bi tu teoriju podržale.¹³³ U literaturi je zabilježeno da se ovaj motiv sreće na ukupno 13 stećaka, od čega 6 u Hercegovini, 5 u Bosni i jedan u Dalmaciji.¹³⁴

Umjesto opširnijeg zaključka, budući je isti zbog izloženog stanja izvornog materijala teško dohvatljiv, na samom kraju teksta ćemo se kratko osvrnuti na rezultate gornje analize. Potvrđene su i od ranije u historiografiji poznate postavke o interkonfesionalnosti stećaka, kao i o njihovom korištenju od strane pripadnika krstjanske redovničke zajednice u Bosni, kako običnih redovnika, tako i onih uglednijih, koji su ušli u hijerarhijsku strukturu Crkve bosanske. Tek dva imena od spomenutih krstjana (Ostoja i Mišljen) su poznata i iz drugih izvora, tako da nam epitafi predstavljaju vrijedan izvor za prosopografske informacije o krstjanima. U još većoj se to mjeri odnosi na topografske podatke, jer velika većina lokacija na kojima su pronađeni "krstjanski stećci" nije mogla biti

131 Teza Marka Vege da knjiga ne predstavlja evanđelje nego diplomatske spise, na nivou je spomenute Truhelkine akrobacije o prijateljevanju Mišljena i Abrahama. M. Vego, *Iz historije srednjovjekovne Bosne*, 395.

132 F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani*, 149.

133 Bešlagić je jednom prilikom ponudio i alternativno značenje ovog simbola, koje se svakako mora uzeti u obzir. Š. Bešlagić, *Nevesinjski stećci*, 115: „Jedino bih napomenuo da sam o rijetkom motivu čaše donedavno mislio da predstavlja pehar, kalež, pa sam ga pripisao sveštenim licima. Međutim, takav motiv je ustanovljen na jednoj ploči iz početka XIX v. uz manastir Draču, u blizini Kragujevca, u Srbiji, na kojoj je urezan i natpis koji spominje jereja Milivoja Antonovića i navodi »času smrti«. Sada mi izgleda da čaša simbolizira ne samo svešteno lice, nego više neumitnost časa smrti - kao da svako mora ispiti nešto što mu dokonča opstanak na ovome svijetu.“

134 Š. Bešlagić, *Stećci, kultura i umjetnost*, 249.

uočena iz drugih izvora, budući ih jednostavno nema. Priložena mapa i slikovito prikazuje spomenute informacije. Kvalitet tih informacija je pak druga stvar. Već smo ranije istakli potrebu za velikim oprezom kod proglašavanja svih stećaka sa simbolom štapa kao krstjanskih baština, no, također smo i ponudili geografska područja unutar kojih je ta vjerovatnoća daleko veća i kod kojih možemo priuštiti luksuz pretpostavke. Kada je već korpus srednjovjekovnih izvora domaće provenijencije tokom stoljeća nepažnje i destrukcije doživio kolaps kakav imamo na primjeru srednjovjekovne Bosne, onda nam svaki novi podatak vrijedi jako mnogo, te ne smijemo dozvoliti da se bilo šta zanemari. Pravi odnos kakav su prema stećcima i zagrobnom životu imali bosanski krstjani, modernim je istraživačima gotovo sigurno nedohvatljiv i težak za spoznaju, te nikada nećemo moći doći do stepena gosta Milutina da "vse znamo", no, svaki tračak svjetla koji se baci na ovu tematiku može biti vrijedan u našem pokušaju spoznaje djelića prošlosti.

THE BOSNIAN CHURCH AND STEĆCI MEDIEVAL TOMBSTONES

Summary

Main results of this paper confirms some of the main historiographic theories regarding the Bosnian medieval tombstones – stećci, especially the one regarding their interconfessional nature. Regarding the connections between the Bosnian church and those tombstones, we can conclude that it definitely exists, though it isn't widespread as it was thought before. From around 60.000 of these monuments that survived to this day, we can directly link only about 50 of them with members of the Bosnian church. The argumentation wasn't focused on the followers of this denomination in medieval Bosnia, since there were no relevant indicators for such an analysis, except the members of the monastic order known as krstjani. Several preserved epitaphs are evidence that not only the members of the hierarchy of the Bosnian church used stećci as their tombstones, but also the regular members of the order. Symbols of cane and book engraved on the surface of the tombstones usually were seen as proof that the deceased marked

by that tombstone held some spiritual role in his worldly life. Until now historiography worked with the number of 44 tombstones with these symbols, while in this paper we have identified a dozen more.

BIBLIOGRAFIJA

Objavljeni izvori:

- *Biblija*.
- Kardaš, Mehmed. *Konkordancijski rječnik ćirilskih natpisa srednjovjekovne Bosne*, Institut za jezik, Sarajevo 2014.
- Стојановић, Љубомир. *Стари српски записи и натписи III*, Српска краљевска академија, Београд 1905.
- Vego, Marko, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine II*, Zemaljski muzej, Sarajevo 1964.
- Vego, Marko, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine III*, Zemaljski muzej, Sarajevo 1964.
- Vego, Marko, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine IV*, Zemaljski muzej, Sarajevo 1970.

Literatura:

- Anđelić, Pavao, *Historijski spomenici Konjica i okoline*, Skupština opštine Konjic, Konjic 1975.
- Бабић, Мирко, Томовић, Гордана, Старосрпски натписи из Бијељине, *Мешовита грађа* 22, Sarajevo 2004, 81-104.
- Benac, Alojz, O problematici srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika, *Glasnik Zemaljskog muzeja NS Arheologija* 44, Sarajevo 1989, 201-208.
- Benac, Alojz, *Široki Brijeg*, Zemaljski muzej, Sarajevo 1952.
- Bešlagić, Šefik, *Kupres*, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1954.
- Bešlagić, Šefik, Stećci u dolini Neretve, *Naše starine* 2, Sarajevo 1954, 181-212.
- Bešlagić, Šefik, Nekoliko novopronađenih natpisa na stećcima, *Glasnik Zemaljskog muzeja, NS Arheologija* 14, Sarajevo 1959, 239-247.

- Bešlagić, Šefik, *Kalinovik*, Zavod za zaštitu spomenika NR BiH, Sarajevo 1962.
- Bešlagić, Šefik, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici (u dolini Trebišnjice), *Naše starine* 8, Sarajevo 1962, 17-38.
- Bešlagić, Šefik, Stećci u Bitunjoj, *Naše starine* IX, Sarajevo 1964, 79-101.
- Bešlagić, Šefik, Novopronađeni natpisi na stećcima, *Naše starine* IX, Sarajevo 1964, 133-144.
- Bešlagić, Šefik, *Stećci Centralne Bosne*, Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1967.
- Bešlagić, Šefik, Novopronađeni natpisi na stećcima, *Naše starine* 12, Sarajevo 1969, 133-147.
- Bešlagić, Šefik, Stećci okoline Kladnja, *Naše starine* 12, Sarajevo 1969, 155-176.
- Бешлагић, Шефик, Стећци Мајевице, *Старинар* 20, Београд 1969, 11-22.
- Bešlagić, Šefik, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo 1971.
- Bešlagić, Šefik, Nevesinjski stećci, *Naše starine* 13, Sarajevo 1972, 97-122.
- Bešlagić, Šefik, Dvije nekropole stećaka u okolini Knina, *Naše starine* 14-15, Sarajevo 1981, 97-105.
- Bešlagić, Šefik, *Stećci, kultura i umjetnost*, Veselin Masleša, Sarajevo 1982.
- Bešlagić, Šefik, *Leksikon stećaka*, Svjetlost, Sarajevo 2004.
- Bešlagić, Šefik, *Ćirilski epigrafski spomenici srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije – Stanak, Sarajevo 2015.
- Bujak, Edin, *Kasnosrednjovjekovna groblja srednje Bosne*, rukopis doktorske disertacije, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2021.
- Ćirković, Sima, Bosanska crkva u bosanskoj državi, u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I. Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, (ur.) Enver Redžić, ANU BIH, Sarajevo 1987.
- Ћошковић, Пејо, О гостима "Цркве босанске", *Историјски зборник* 4, Бања Лука 1983, 7-40.
- Ćošković, Pejo, *Crkva bosanska u XV stoljeću*, Institut za istoriju, Sarajevo 2005.
- Ćošković, Pejo, Krstjanice, bosanske redovnice, u očima suvremenika, *Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* 17/3, Sarajevo 2014, 23-45.

- Dautović, Dženan, Gost Gojsav, "poglaviti krstjanin" u lokalnoj administraciji Kosača i pitanje patronatstva Radosavljevog zbornika, *Historijska misao* 5, Tuzla 2019, 35-52.
- Du Rand, J. A, The imagery of the heavenly Jerusalem (Revelation 21:9-22:5), *Neotestamentica* 22/1, Johannesburg 1988, 65-86.
- Erdeljan, Jelena, *Chosen Places. Constructing New Jerusalems in Slavia Orthodoxa*, Brill, Leiden-Boston 2017.
- Evans, Artur Dž., *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune augusta i septembra 1875*, Veselin Masleša, Sarajevo 1965.
- Fekeža, Lidija, Arheološka istraživanja i rekonstrukcija groblja sa stećcima na lokalitetu "Han" u selu Šabićima na planini Bjelašnici (Općina Trnovo), *Godišnjak Centra za Balkanološka istraživanja* 36, Sarajevo 2007, 191-219.
- Фиала, Фрањо, Цртице са Гласинца, *Гласник Земаљског музеја* 4, Сарајево 1892, 336-340.
- Halilović, Zijad, Nekropola sa stećcima na lokalitetu Mramorje u zaseoku Raronići, Kaoštica, Višegrad, *Radovi Filozofskog fakulteta (historija, historija umjetnosti, arheologija)* XVI/2, Sarajevo 2012, 211-227.
- Јагић, Ватрослав, Неколико ријечи о босанским натписима на стећцима, *Гласник Земаљског музеја* 2/1, Сарајево 1890, 1-9.
- Jalimat, Salih, Jedno viđenje o odnosu: bosanski bogomili i stećci, *Slovo Gorčina* 34, Stolac 2012, 76-82.
- Карановић, Милан, Један занимљив мрамор код Скендер-Вакуфа, *Гласник Земаљског музеја* бр. XL/2, Сарајево 1928, 135-140.
- Katić, Lovre, Stećci u Imtoskoj krajini, *Starohrvatska prosvjeta* 3, Split 1954, 131-169.
- Krajnović, Jakov, Tri revidirana nadpisa iz okolice Travnika, *Glasnik Hrvatskog državnog muzeja u Sarajevu* 55, Sarajevo 1943, 227-236.
- Lidov, Alexei, New Jerusalems: Transferring of the Holy Land as Generative Matrix of Christian Culture, u: *New Jerusalems. Hierotopy and Iconography of Sacred Spaces*, (ed.) Alexei Lidov, Indrik, Moskva 2009, 8-10.
- Lovrenović, Dubravko, *Stećci. Bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*, Naklada Ljevak, Zagreb 2013.

- Mandić, Dominik, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, Hrvatski povijesni institut, Chicago 1962.
- Miletić, Maja, *I "Krstjani" di Bosnia alla luce dei loro monumenti di Pietra*, Institutum Orientalium Studiorum, Roma 1957.
- Miletić, Nada, Stećci – arheološki i likovni aspekt, *Bogomilism in the Balkans in the Light of the Latest Research*, MANU-SANU-ANUBiH, Skopje 1982, 233-239.
- Nakaš, Lejla, Pismo natpisa stećaka, *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja* 47, Sarajevo, 2018, 177-191.
- Palameta, Miroslav –Raguž, Miro –Šutalo, Marinko, *Tajna Boljuni*, Neveš, Stolac 2012.
- Palameta, Miroslav, Stećci i srednjovjekovni kulturološki kontekst, *Hercegovina* 6, Mostar 2020, 99-122.
- Pišteljić, Todor, Srednjovjekovna bosanska crkva i stećci, *Glasnik Srpske pravoslavne crkve* 1-3, Beograd 1969, 67-70.
- Raffa, Guy P., *Dante's Bones: How a Poet Invented Italy*, Cambridge University Press, Massachusetts 2020.
- Rengjeo, Ivan, Simbolika štapa na stećcima, *Hrvatski planinar* 4-5, Zagreb 1943, 61-68.
- Rubenstein, Jay, Heavenly and Earthly Jerusalem: The View From Twelfth-Century Flanders, *Visual Constructs of Jerusalem*, (eds.) Bianca Kühnel, Galit Noga-Banai, Hanna Vorholt, Brepols, Turnhout 2014, 265-276.
- Sergejevski, Dimitrije, Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici, *Glasnik Zemaljskog muzeja NS* 2, Sarajevo 1947, 13-50.
- Sergejevski, Dimitrije, Srednjovjekovna groblja u Stuparima i Rastiku, *Glasnik Hrvatskih Zemaljskih muzeja* 53, Sarajevo 1941, 95-100.
- Sergejevski, Dimitrije, Slike pokojnika na našim srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima, *Glasnik Zemaljskog muzeja NS* 8, Sarajevo 1953, 131-139.
- Скарић, Владислав, Гроб и гробни споменик госта Милутина на Хумском у фочанском срезу, *Гласник Земаљског музеја* 46, Сарајево 1934, 79-82.
- Slipac, Marinko, Stećci gučogorskog kraja, u: *Franjevački samostan u Gučkoj Gori*, (ur.) Velimir Valjan, Guča Gora – Sarajevo 2010, 491-535.

- Соловјев, Александар, Јесу ли богомили поштовали крст?, *Glasnik Zemaljskog muzeja NS III*, Сарајево 1948, 81-100.
- Соловјев, Александар, Символика средњевијековних гробних споменика у Босни и Херцеговини, *Годишњак Друштва историчара БиХ* 8, Сарајево 1956, 5-67.
- Šanjek, Franjo, *Bosansko-humski (hercegovački) krstjani i katarskodualistički pokret u srednjem vijeku*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1975.
- Šidak, Jaroslav, Pitanje "Crkve bosanske" u novijoj literaturi, u: *Studije o Crkvi bosanskoj i bogumilstvu*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1975, 71-85.
- Томовић, Гордана, Надгробни натпис Петка крстјанина, u: *Шћепан поље и његове светиње кроз вијекове*, Беране 2010, 101-122.
- Трухелка, Ћиро, Стари босански натписи, *Гласник Земаљског музеја I/3*, Сарајево 1891, 86-95.
- Трухелка, Ћиро, Старобосански писмени споменици, *Гласник Земаљског музеја VI/4*, Сарајево 1894, 771-782.
- Трухелка, Ћиро, Старобосански писмени споменици, *Гласник Земаљског музеја 4/4*, Сарајево 1894, 780-781.
- Трухелка, Ћиро, Натписи из сјеверне и источне Босне, *Гласник Земаљског музеја 8*, Сарајево 1895, 337-356.
- Truhelka, Ćiro, Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne, *Glasnik Zemaljskog muzeja 26*, Сарајево 1914, 221-252.
- Vego, Marko, Patarenstvo u Hercegovini u svjetlu arheoloških spomenika, *Glasnik Zemaljskog muzeja, NS-Arheologija 18*, Сарајево 1963, 195-212.
- Vego, Marko, *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Сарајево 1980.
- Vučić, Edita, *Kasnosrednjovjekovne nekropole stećaka zapadne Hercegovine*, rukopis doktorske disertacije, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2018.
- Wenzel, Marian, Bosnian and Herzegovinian tombstones - who made them and why, *Sudost Forschungen 21*, R. Oldenbourg - München 1962, 102-143.
- Wenzel, Marian, *Ukrasni motivi na stećcima*, Veselin Masleša, Сарајево 1965.

- Zilić, Adis, Stećci u naučnom opusu Pave Anđelića, *Naučni skup hercegovački naučnici*, (ur.) Šaban Zahirović, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, Mostar 2016, 131-144.
- Зечевић, Емина, *Мраморје стећци у западној Србији*, Српско археолошко друштво, Београд 2005.